

inż. arch. Jarosław Striker

Politechnika Łódzka

Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska

Koło Naukowe Studentów Architektury „IX Piętro”

Doi: 10.34658/9788366741072.18

Kościół-ujeżdżalnia. Kościół garnizonowy w Łodzi na tle cerkwi wojskowych Imperium Rosyjskiego

Celem pracy jest omówienie architektury łódzkiego kościoła garnizonowego – pierwotnie cerkwi wojskowej – oraz próba ustalenia inspiracji, rozwoju i formy tego obiektu w odniesieniu do wzorców wojskowych cerkwi w Imperium Romanowów na podstawie porównania jej do innych prawosławnych świątyń wojskowych z czasów Cesarstwa Rosyjskiego. Praca jest efektem autorskich analiz łódzkiego kościoła garnizonowego oraz studiów materiałów archiwalnych, źródłowych i dostępnej autorowi literatury zarówno polskiej, jak i rosyjskiej.

słowa kluczowe: *cerkiew, maneż, architektura wojskowa*

Wstęp

Kościół garnizonowy św. Jerzego w Łodzi został wzniesiony w 1896 roku jako cerkiew św. Aleksego Metropolity przy 37 Jekaterynburskim Pułku Piechoty. Budynek ten jest wyjątkowy, z uwagi na to, że łączył w sobie funkcję sakralną z ujeżdżalnią i jest jedynym zachowanym w Polsce i jednym z dwóch, które na tym terenie powstały.

Poniższy rozdział jest próbą przedstawienia tego obiektu na tle wojskowej architektury cerkiewnej. Jej wyjątkowość w skali Polski spowodowała, że porównanie jej jedynie z innymi cerkwiwojskowymi z terenów Królestwa Kongresowego jest niewystarczające i warto ją porównać z architekturą całego Imperium Rosyjskiego. W części pierwszej dokonano więc przeglądu wojskowej architektury cerkiewnej w państwie Romanowów, przedstawiając uwarunkowania historyczno-polityczne jej powstawania i rozwoju w podrozdziale 1.1., style i formy architektoniczne w podrozdziale 1.2. oraz pokrótce omawiając łączenie funkcji sakralnej z maneżem¹. Część druga jest prezentacją łódzkiej świątyni, zaś część trzecia dyskusją, przedstawieniem wniosków i dotychczas opublikowanych wyników badań.

1. Cerkwie wojskowe w Imperium Rosyjskim

1.1. Uwarunkowania

Pierwsze wzmianki o etatowych kapelanach pułkowych w Rosji pochodzą z połowy XVII wieku, jednak systemowa organizacja duszpasterstwa wojskowego została wprowadzona w ramach reformy wojska Piotra Wielkiego na przełomie XVII i XVIII wieku. W jej ramach w każdym pułku służył duchowny.

1 (ros.) *манеж* (z fr. *manège*) – co do zasady ujeżdżalnia, chociaż wykorzystywana również do innych ćwiczeń (gimnastyki, musztry, gry doboszów) czego najlepszym przykładem były maneże morskie budowane na potrzeby marynarki wojennej, gdzie stawiano makiety fragmentów statków i ćwiczone wspinanie na maszt, celowanie z armat itd.

W czasie, kiedy wojska nie uczestniczyły w działaniach wojennych, podlegał on ordynariuszowi miejsca stacjonowania oddziału, w czasie działań wojennych przechodził pod jurysdykcję naczelnego kapelana polowego², powoływanego jedynie na czas wojny. W ramach marynarki wojennej na każdym okręcie służył hieronim podlegający stale naczelnemu hieronimowi floty³. Od 1800 roku wszyscy wojskowi duchowni wraz z majątkiem duszpasterstwa wojskowego zostali na stałe podporządkowani naczelnemu kapelanowi armii i floty⁴, podlegającemu bezpośrednio Świętemu Synodowi. Została ukształtowana struktura duszpasterstwa wojskowego, w skład której poza naczelnym kapelanem i kapelanami pułkowymi wchodził również kapelani przy szpitalach, więzieniach i szkołach wojskowych, dziekani w garnizonach, przy brygadach i dywizjach, naczelnicy kapelani poszczególnych armii i okręgów wojskowych⁵, a także niższe duchowieństwo, diakoni i psalmiści.

Wraz z pojawieniem się kapelanów pułkowych, przy pułkach zaczęto organizować cerkwie. Były to przede wszystkim cerkwie marszowe⁶, które pułk mógł zabierać ze sobą wraz z relokacją lub prowadzonymi działaniami wojennymi. Budynki cerkiewne wznoszone były przede wszystkim jako dar dla oddziału od szefa pułku lub członka rodziny cesarskiej za wyjątkowe zasługi w działaniach wojennych, albo ze składek własnych żołnierzy. Z funduszy państwowych cerkwie wznoszone były przede wszystkim jako sobory w głównych miastach i na terenie twierdz oraz cerkwie na terenie koszar zlokalizowanych w znacznej odległości od miast. Z tego powodu w czasie pokoju najczęściej jednostki mogły pozwolić sobie jedynie na aranżację cerkwi domowych. Były to pomieszczenia w koszarach zaadaptowane na potrzeby liturgiczne, w których rozstawiano cerkiew marszową, na przykład w wojskowej stołowie, drewnianym baraku lub mieszkaniu oficera. Czasem na potrzeby wojska udostępniane były ołtarze boczne w cerkwiach „cywilnych” lub nieużytkowane cerkwie⁷.

Taki stan powodował ograniczony dostęp do nabożeństw dla żołnierzy niższych stopniami. Często wcale nie mogli oni uczestniczyć w liturgii, albo musieli udawać się do cerkwi z cywilnymi mieszkańcami, co skutkowało

2 (ros.) *полевой обер-священник*; nazwy rosyjskie w przypisach 2-4 za: В. Котков, *Полковой священник - главный организатор духовного, нравственного и патриотического воспитания военнослужащих русской армии* [w:] „Журнал московской патриархии”, 1999, No 8, s. 70-80, [online] dostępne w: <http://www.voskres.ru/army/church/kotkov.htm> (dostęp: 2021-02-27).

3 (ros.) *обер-иеромонах флота*.

4 (ros.) *обер-священник армии и флота*, a od 1858 *главный священник армии и флота*; były one stosowane zamiennie z tytułem protoprezbitera (ros.) *протопресвитер военного и морского духовенства* lub *протопресвитер военного и морского ведомств*.

5 В. Котков, dz. cyt., s. 70-80.

6 (ros.) *походная церковь* składała się z rozkładanego ikonostasu, ikon, ksiąg, naczyń, szat i innych przyrządów liturgicznych, które można było przewozić razem z przemieszczaniem się pułku i rozstawić w razie potrzeby w namiocie lub innym dostępnym pomieszczeniu.

7 Należy pamiętać, że w prawosławiu przy jednym ołtarzu mogła być odprawiana tylko jedna liturgia.

przepelnieniem świątyń, niezadowoleniem mieszkańców, a nawet konfliktami pomiędzy władzami świeckimi i duchownymi z wojskowymi. Problem ten zaczęto rozwiązywać w latach 80. i 90. XIX wieku poprzez przekształcanie budynków koszarowych lub wznoszenia cerkwi w ramach i rusyfikacji przestrzeni publicznej prowadzonej przez władze carskie na obszarach nie zamieszkanym przez Rosjan, na terenach obecnej Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Finlandii, zachodniej Białorusi oraz Kaukazu i Zakaukazia. Kilka obiektów zostało ufundowanych również przez władze lokalne⁸ i zawiązane komitety społeczne. Działania te jednak były niewystarczające, co potwierdził raport z 23 stycznia 1900 roku⁹. W tym samym dniu powołano specjalną komisję, której celem było opracowanie projektu typowego cerkwi wojskowej¹⁰. Miały być one wznoszone z funduszy ministerstwa wojny, zatem powinny być przestronne i ekonomiczne. Wykonanie projektu zlecono architektowi Fiodorowi M. Wierzbickiemu. Jego projekt został zaaprobowany przez cesarza, który 30 czerwca 1901 roku położył kamień węgielny pod pierwszą realizację projektu – cerkwi św. Anastazji przy 148 Kaspijskim Pułku Piechoty w Peterhofie. Koszt budowy wyniósł 40 000 rubli. W efekcie prac komisji 1 grudnia 1901 roku podjęto decyzję o tym, że przy wszystkich koszarach powinna znajdować się cerkiew wojskowa. Nowe cerkwie miały być wznoszone z funduszy ministerstwa wojny¹¹, według projektu typowego i sporządzonej przez komisję tabeli wewnętrznych wymiarów. Do rewolucji październikowej udało się wznieść ponad sześćdziesiąt takich cerkwi¹².

1.2. Architektura

Architektura cerkwi wojskowych nie odbiegała znacząco od innej wznoszonej w tym samym czasie na terenie Rosji. W XVIII wieku i I połowie XIX wieku dominował klasycyzm. W tym stylu powstały chociażby w 1835 roku sobory św. Jerzego w Twierdzy Modlin oraz św. Aleksandra Newskiego w Cytadeli Warszawskiej według tego samego projektu architekta Andrzeja Gołońskiego. Miały plan krzyża łacińskiego z jedną kopułą na skrzyżowaniu nawy z transeptem i dzwonnica nad głównym wejściem. Nawa i transept zakończone były pseudoportykami zwieńczonymi trójkątnymi frontonami zaś sanktuarium z absydą. Innymi przykładami są wzniesione w stylu *empire* sobory lejbgwardyjskie Przemienienia Pańskiego i Świętej Trójcy w Petersburgu

8 Np. cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy przy 167 Ostrożskim Pułku Piechoty w Czerkasach.

9 Г. Цитович, *Храмы армии и флота*, Пятигорск 1913, s. 12-14, [online], dostępne w: <http://www.temples.ru/library.php?ID=160> (dostęp: 2021-01-04); А. Желобовский, *Столетие военного министерства 1802-1902*, т. XIII, С.-Петербург 1902, s. 62-63, [online] dostępne w: <https://runivers.ru/upload/iblock/a5d/T13.1.pdf> (dostęp: 2021-02-27).

10 (ros.) *тип военной церкви* rosyjska nazwa za: Г. Цитович, dz. cyt., s. 12-14.

11 W budżecie ministerstwa wojny jeszcze w 1901 roku przeznaczono 200 tys. rubli na budowę cerkwi, w latach 1902-1903 po 450 tys. rubli, zaś w kolejnych latach po 100 tys. rubli rocznie.

12 К. Соколов, А. Сосна, *Церкви в центральной Polsce 1815-1915* Бiałystok 2011, s. 22-23; А. Желобовский, dz. cyt., s. 62-63; Г. Цитович, dz. cyt., s. 12-14, 84-86.

autorstwa Wasilija Stasowa. Pierwszy wzniesiony na planie krzyża greckiego wpisanego w kwadrat z portykiem kolumnowym poprzedzającym wejście, drugi na planie krzyża greckiego z portykami kolumnowymi kończącymi każde ramię krzyża. Oba obiekty są pięciokopułowe z jedną dużą kopułą na skrzyżowaniu naw i czterema mniejszymi w układzie przekątniowym w pierwszym przypadku i osiowym w drugim.

W II połowie XIX wieku klasycyzm został wyparty przez eklektyzm w odmianie bizantyjskiej lub rosyjsko-bizantyjskiej. Rosyjska odmiana eklektyzmu została stworzona w latach 30. i 40. XIX wieku jako styl narodowy przede wszystkim przez Konstantina N. Thona i rozpowszechniona dzięki wydanym przez niego wzornikom. Styl ten, jako „jeden słuszny” rozwijał się i ewoluował, w efekcie czego powstały takie odmiany jak styl „staroruski”, czy „starorosyjski” powtarzający układ krzyżowo-kopułowy, styl moskiewsko-jarosławski zwany też „ruskim” lub „Romanowów” nawiązujący do dawnej architektury Jarosławia i Moskwy, za którego wzorcowe dzieło uznaje się sobór Zmartwychwstania Pańskiego, czy „neorosyjski”, który pojawił się w pierwszej dekadzie XX wieku pod wpływem myśli modernistycznych. Na terenie Królestwa Kongresowego, gdzie wznoszenie cerkwi było działaniem głównie politycznym, „neorosyjscy” twórcy poszukiwali nawiązań do dawnej architektury nowogrodzkiej i pskowskiej¹³. W tym duchu Leontij Benois zaprojektował cerkiew św. Martyniana przy Lejb-Gwardyjskim Pułku Ułanów w Warszawie¹⁴. Przykładem „modernizującego” obiektu jest cerkiew Narodzenia Pańskiego przy 20 Finlandzkim Pułku Dragonów w Lappeenranta¹⁵ autorstwa Gieorgija A. Kosjakowa. Dopuszczalną alternatywą dla form rosyjskich był styl neobizantyjski, który bezpośrednio nawiązywał do sztuki Wschodniego Cesarstwa Rzymskiego¹⁶. Czerpał również z późniejszej architektury Grecji, Bałkanów, a także Gruzji i Armenii. W tym stylu wzniesiono np. cerkiew św. Mikołaja przy 6 Pułku Strzelców w Kielcach i cerkiew św. Piotra i Pawła przy 46 Dnieprowskim Pułku Piechoty w Płoskirowie¹⁷.

Dokonując przeglądu wojskowej architektury cerkiewnej Imperium Rosyjskiego błędem byłoby pominięcie projektu typowego. Obiekty te miały być stosunkowo tanie w budowie i przestronne, mogące pomieścić całe oddziały wojskowe. Z tego powodu cerkwie były halowe o wydłużonej, prostokątnej nawie przykrytej dwuspadowym dachem. Od wschodu do nawy przylegało sanktuarium na planie kwadratu zakończone absydą. Po jego

13 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004, s. 92-107; K. Stefański, *Sankt Petersburg – Łódź – Moskwa: o wzajemnych relacjach architektonicznych na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] „Sztuka Europy Wschodniej”, 2013, T. 1, s. 282-283.

14 Obecnie polskokatolicka katedra Świętego Ducha.

15 Obecnie kościół luterński (fin.) Lappeenranta kirkko.

16 P. Cynalewska-Kuczma, dz. cyt. s. 96-99.

17 Obecnie cerkiew św. Jerzego w Chmielnickim.

północnej i południowej¹⁸ stronie znajdowały się pastoforia. W zachodniej części znajdował się trójdzielny narteks, nad którego środkową częścią usytuowana była ośmioboczna dzwonnica zakończona ostrosłupowym dachem, flankowana po bokach dwiema pseudolatarenkami zakończonymi cebulastymi hełmami. Aby móc uzyskać wydłużony i niepodzielny plan nawy głównej Wierzbicki postanowił umieścić kopułę nad sanktuarium, nie zaś nad nawą. Do świątyni prowadziły trzy wejścia – jedno na osi, pod wieżą i po jednym po środku elewacji północnej i południowej. Zewnętrzna stylistyka, chociaż stosunkowo skromna, wpisywała się w styl moskiewsko-jarosławski, dominowała czerwona cegła z detalami wykonanymi z żółtej cegły, bądź tynkowanymi. Poszczególne realizacje różniły się między sobą detalami, kształtem łuków, kokoszników, czy geometrią bani nad główną kopułą. Wystrój wnętrza należał już do jednostki stacjonującej¹⁹. Projekt Wierzbickiego stał się punktem wyjściowym do opracowania przez architekta Michaiła M. Prozorowa²⁰ projektu cerkwi wznoszonych na obszarze

Ryc. 1. - 2. Cerkiew św. Anastazji przy 148 Kaspijskim Pułku Piechoty w Peterhofie (fot. z 1912 roku); Sobór śś. Borysa i Gleba w Dyneburgu (fot. z 1915 rok). Źródło: *sobory.ru*

18 Czasem wejścia boczne zamiast pośrodku nawy lokalizowano tak, by prowadziły do narteksu. Miało to miejsce np. w cerkwi śś. Chryzanta i Darii przy Lejb-Gwardyjskim Pułku Dragonów w Peterhofie.

19 P. Cynalewska-Kuczma, dz. cyt., s. 101-102.

20 W pracach brał udział również architekt gubernialny I. K. Płotnikow i inż. I. J. Saweljew i pracownicy wydziału inżynierskiego Wileńskiego Okręgu Wojskowego.

Wileńskiego Okręgu Wojskowego²¹ jako sobory garnizonowe²² – z ołtarzem głównym i dwoma bocznymi. Świątyni nadano układ rzymskiej bazyliki – bez transeptu, a pojedynczą kopułę nad sanktuarium zastąpiono pięciogłowie²³.

1.3. Cerkwie-maneże

Interesującym, choć mało opisanym zjawiskiem, jakie pojawiło się w XIX wieku na terenie Imperium Rosyjskiego było łączenie funkcji sakralnej z maneżem. Na podstawie prowadzonych przez autora badań literaturowych i dostępnych źródeł udało się odnaleźć ponad 20 takich obiektów, wzniesionych w okresie 1824-1910. Spośród nich najstarsze zostały wzniesione podczas zakładania przez Aleksieja Arakczajewa osad wojskowych wokół Nowogrodu Wielkiego²⁴. Osady te były pomysłem cara Aleksandra I, traktowano je jako wzorcowe, przez co przy opracowaniu ich projektów architektonicznych i urbanistycznych brało udział wielu cenionych wówczas architektów i inżynierów. Nadzór nad ich pracami powierzono Wasilijowi Stasowowi. On też był autorem głównego gmachu układu urbanistycznego, zamykającego od zachodu centralny plac apelowy, łączącego funkcję maneżu z cerkwią²⁵.

W obiektach tych korpus główny stanowiła ujeżdżalnia o wymiarach 71x16 sążni²⁶ ustawiona dłuższym bokiem do placu. Środek elewacji frontowej podkreślono ryzalitem, w którym umieszczono cerkiew. Połączona była z maneżem trojgiem drzwi. Takie rozwiązanie pozwalało by pomimo niewielkiej wielkości świątyni w liturgii mogli uczestniczyć wszyscy żołnierze. Wschodnia elewacja cerkwi poprzedzona była sześciokolumnowym portykiem z trójkątnym frontonem podkreślającym centralne umieszczenie świątyni. Maneż od północnej i południowej strony flankowały skrzydła mieszczące funkcje koszarowe – szpital, szkołę, dodatkowe pomieszczenia sypialne,

21 С. Вилейко, *Архитектура и внутреннее убранство православных воинских храмов*, [w:] *Международные Кирилло-Методиевские чтения, посвященные Дням Славянской культуры и письменности*, Минск, 21-24 мая 2009 г., Минск 2010, [online] dostępne w: <https://elibrary.by/doc/2701> (dostęp: 2021-02-27).

22 Według tego projektu powstały cerkiew Pokrowy w Grodnie, św. Aleksandra Newskiego w Suwałkach, św. Borysa i Gleba w Dyneburgu. Zostały wzniesione również mniejsze cerkwie na potrzeby pułków: Pokrowy w Olicie, Trójcy Świętej w Bobrujsku i św. Jerzego w Homlu.

23 (ros.) *пятиглавие*.

24 Powstało sześć osad: Sieliszcz (Селищи), Murawji (Муравьи), Nowosielicy (Новоселицы), Miedwied' (Медведь), Kreczewicy (Кречевицы) i Stara Russa (Старая Русса); w zapisie łańskim użyto nazw spolszczonych tradycyjnie lub transkrypcji nazw rosyjskich, uznając podanie zapisu w alfabecie rosyjskim za wystarczająco precyzyjne.

25 В. Пилявский, *Новгородские (Историко-архитектурный очерк)*, [w:] *Новгородский исторический сборник*, 1959, В. 9., s. 119-134, [online], dostępne w: <http://www.russiancity.ru/hbooks/h025.htm> (dostęp: 2021-02-27).

26 Około 151,5x34 m.

tworząc z ujeżdżalnią literę „H”²⁷. Zgodnie z opracowanym przez Stasowa modelem lokalizacji świątyni z boku ujeżdżalni na jej krótszej osi (układ poprzeczny²⁸) powstawały obiekty również w późniejszym okresie m.in. św. Mikołaja w Górze Kalwarii²⁹ z 1868 roku, czy św. Aleksandra Newskiego przy Maneżu Morskim w Porcie Aleksandra III w Lipawie z 1907 roku³⁰.

Według odmiennego schematu w 1840 roku podczas budowy koszar w Pskowie powstał gmach łączący maneż z cerkwią św. Mikołaja. Część sakralną umieszczono bowiem na osi głównej ujeżdżalni (układ podłużny³¹). Pomimo tego w stylistyce można dostrzec podobieństwa do projektów Stasowa, a zwłaszcza obiektu z Murawij. Jednak najstarszym odnalezionym przez autora przykładem układu podłużnego cerkwi względem ujeżdżalni jest drewniany Maneż Morski z cerkwią św. Mikołaja w Kronsztadzie. Budynek został wzniesiony w 1837 roku, zaś cerkiew została w nim umieszczona w latach 1838-39³². Do maneżu od zachodu przylegała drewniana wieża, w której ustawiona była replika masztu. We wschodniej części ustawiono tymczasową przegrodę, oddzielającą część do ćwiczeń od naosu i sanktuarium wydzielonego za pomocą ikonostasu. W 1847-50 roku prowadzono remont budynku, w wyniku którego rozbudowano maneż o część świątynną oddzieloną od hali ćwiczeń ścianą działową z wielkimi drzwiami³³.

W Kronsztadzie zlokalizowany był również maneż wojsk lądowych. Pierwotny projekt z 1875 roku zakładał usytuowanie prostokątnej cerkwi na głównej osi ujeżdżalni. W trakcie budowy pominięto jednak część sakralną, i dopiero po piętnastu latach dobudowano jedynie prostokątne sanktuarium. Soleę umieszczono w starej części budynku, odgradzając ją od pozostałej ujeżdżalni przesuwными drewnianymi panelami. Sanktuarium doświetlone było potrójnymi, zakończonymi łukowo oknami w północnej i południowej ścianie oraz dwoma pojedynczymi, prostokątnymi we wschodniej³⁴.

27 В. Пилявский, dz. cyt., s. 119-134.

28 Nomenklatura „układ podłużny” i „układ poprzeczny” wprowadzona przez autora.

29 Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości maneż został zaadaptowany na Dom Żołnierza, a część cerkiewną wyburzono, dziś w budynku znajduje się Ośrodek Kultury, a jedynym śladem jest ceglany łuk eliptyczny na wschodniej elewacji będący pozostałością po przejściu pomiędzy ujeżdżalnią, a cerkwią.

30 Zgodnie z tym projektem do maneżu dobudowane było jedynie sanktuarium, a ikonostas znajdował się w linii ściany ujeżdżalni. Za: [-], *Освящение церкви в манеже порта имп. Александра III в 1907 году*, 2017, [online] dostępne w: <https://port-alexandra3.livejournal.com/39682.html> (dostęp: 25.02.2021).

31 Patrz przypis 28.

32 Nie jest jednak jasne czy od początku planowano umieszczenie w nim również cerkwi, czy pomysł ten pojawił się po wybudowaniu maneżu.

33 [-], *Морской манеж с церковью Николая Чудотворца*, 2019, [online] dostępne w: <https://www.citywalls.ru/house30043.html> (dostęp: 25.02.2021).

34 Е. Исакова, М. Шкаровский, *Храмы Кронштадта*, Санкт-Петербург 2005, s. 218-222; za: [-] *Кронштадт. Церкви Владимира равноапостольного при сухопутном манеже*, 2015, [online] dostępne w: <https://sobory.ru/article/?object=35788> (dostęp:

Podobną formę, wzbogaconą o pastoforia otrzymała cerkiew Przemienienia Pańskiego w Kownie, zaś nieco bardziej rozbudowana była przebudowa z 1893 roku maneżu w Jamburgu³⁵, gdzie do szczytowej ściany dobudowano prostokątny naos z przylegającą do niego absydą mieszczącą sanktuarium. Po jej bokach znajdowały się niewielkie pastoforia. Naos z ujeżdżalnią połączony był potrójną arkadą³⁶.

2. Cerkiew wojskowa w Łodzi

W Łodzi wojsko carskie na stałe pojawiło się dopiero po powstaniu styczniowym, kiedy to skierowano do niej 37 Jekaterynburški Pułk Piechoty. Pierwsza świątynia prawosławna – pw. św. Aleksandra Newskiego – została wzniesiona w latach 1880-84 z myślą o wiernych cywilnych. Cerkiew marszowa pułku została rozstawiona w mieszkaniu jednego z wojskowych, co powodowało dość ograniczone możliwości uczestniczenia żołnierzy w nabożeństwach. Władze miasta nie mając wystarczających funduszy na wzniesienie odpowiedniej wielkości budynku na potrzeby wojska podsunęły pomysł łódzkim fabrykantom, którzy w marcu 1894 roku zawiązali społeczny komitet budowy cerkwi, łącząc inwestycję z przypadającymi w 1896 roku obchodami 100-lecia istnienia jekaterynburškego oddziału. Wśród jego członków poza fabrykantami znaleźli się też m.in.: gubernator piotrkowski, prezydent Łodzi, protojerej 37 Pułku Piechoty i architekt miasta³⁷. Na potrzeby budowy świątyni wykupiono działkę w pobliżu koszar i wytyczono nową ulicę³⁸.

Architekt miasta Łodzi Franciszek Chełmiński, absolwent Instytutu Inżynierów Cywilnych, postanowił wykorzystać stosowane w Petersburskim Okręgu Wojskowym rozwiązanie łączące świątynię z maneżem. Budynek poza aspektami czysto funkcjonalnymi miał być również manifestem politycznym, z tego powodu zaprojektowano go w stylu moskiewsko-jarosławskim i nadano mu reprezentacyjny charakter³⁹. Kształt, wymiary i usytuowanie działki wymusiły na architekcie zastosowanie układu podłużnego oraz niekanoniczne usytuowanie sanktuarium od zachodu, tak by sakralna część znajdowała się od ulicy, zaś gospodarcza, związana z ujeżdżalnią, w głębi działki.

Część cerkiewna była rozbudowana i składała się z trójnawowego naosu i pięciodzielnej części prezbiterialnej. Rzut naw bocznych był prostokątny, środkowej zaś zbliżony do kwadratu. Miała ona też wysokość dwóch kondygnacji

25.02.2021).

35 Obecnie Kingisepp. Maneż powstał w latach 1835-38 wg projektu z 1830 roku autorstwa Aleksandra J. Stauberta i Louisa Dubuta, którzy wcześniej uczestniczyli w pracach przy osadach wojskowych w okolicach Nowogrodu Wielkiego.

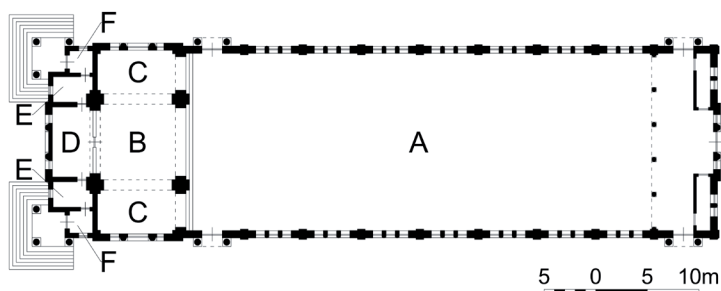
36 В. Демина, *Наследие. Храмы ямбургской земли*, Кингисепп 2013, [s. 19-20], [online] dostępne w: http://libr-kingisepp.narod.ru/hram/2013_cerkvi_rajona_pechatat_sbarnik.pdf (dostęp: 2021-02-27).

37 V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015, s. 78-83; P. Waingertner, *Kościół garnizonowe św. Jerzego i Zesłania Ducha Świętego*, [w:] W. Jarno, P. Waingertner (red.) *Budownictwo wojskowe w Łodzi*, Łódź 2016, s. 187-189.

38 Ulica Jekaterynburška, od 1918 roku nosi nazwę św. Jerzego.

39 K. Stefański, dz. cyt., s. 283.

i zwieńczona była pięciogłowie. Do nawy głównej przylegało sanktuarium, wysunięte poza lico zachodniej elewacji pseudoryzalitem. Po jego północnej i południowej stronie umieszczone były pastoforia z przedsionkami. Naroża zachodniej elewacji flankowały ganki z namiotowymi dachami zwieńczonymi cebulastymi hełmami. Podwyższona część cerkiewna połączona była z ujeżdźalnią przy pomocy trzech arkad i stopni. W czasie ćwiczeń zasłaniana była stalowymi żaluzjami⁴⁰. Maneż zaprojektowano jako jednonawową halę przykrytą dwuspadowym dachem wspartym na żeliwnych kratownicach. Prowadziło do niej pięćdziesiąt dwuskrzydłowych wrót – cztery z nich zlokalizowanych było w skrajnych przęsłach elewacji bocznych a jedno na osi ściany szczytowej. Elewacje pokrywała w większości czerwona cegła klinkierowa, zaś gzymsy, cokoły i łuki wykonane były z żółtej. Wykorzystano również charakterystyczne dla stylu moskiewsko-jarosławskiego kolumny z białego kamienia w kształcie pąku lotosu i tzw. „bizantyjskie” oraz motyw podwójnych łuków bez środkowej podpory⁴¹.

Ryc. 3. Schemat rzutu cerkwi wojskowej św. Aleksego w Łodzi: A-ujeżdźalnia (ob. nawa), B-nawa główna naosu (ob. prezbiterium), C-nawy boczne naosu (ob. prezbiterium), D-sanktuarium (ob. zakrystia), E-pastoforia (ob. pom. pomocnicze), F-przedsionki. Źródło: opracowanie własne.

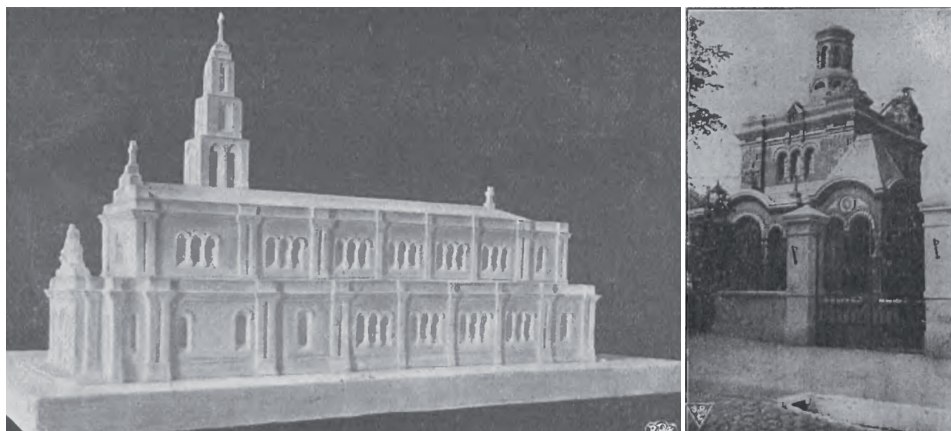

Ryc. 4. Widok na cerkiew wojskową św. Aleksego w Łodzi (1914 rok). Źródło: Wikimedia Commons

Ryc. 5. Widok na kościół garnizonowy w Łodzi (2020 rok), fot. autora.

40 Г. Цитович, dz. cyt., s.

41 P. Waingertner, dz. cyt. s. 190-196.

Ryc. 6. Makieta projektu przebudowy (projekt niezrealizowany, autor nieznany).

Źródło: „Łódź w Ilustracji”, 1929, R. VI, Nr 48

Ryc. 7. Prace rozbiórkowe hełmów. Źródło: „Łódź w Ilustracji”, 1933, R. IX, Nr 31

Cerkiew została wyświęcona 27 listopada 1896 w przeddzień obchodów jubileuszowych. Nadano jej wezwanie św. Aleksego Metropolity – patrona szefa pułku Wlk. Ks. Aleksego Romanowa. Prace wykończeniowe wewnątrz cerkwi trwały jednak jeszcze do 1903 roku. Wraz z relokacją oddziałów wojskowych pod koniec pierwszej dekady XX wieku cerkiew została podniesiona do rangi brygadowej⁴². Po I wojnie światowej budynek został przekazany katolickiemu duszpasterstwu wojskowemu, które zaadaptowało go na kościół garnizonowy. Dotychczasowy naos stał się prezbiterium, ikonostas przerobiono na nastawę ołtarzową, a sanktuarium stało się zakrystią. W okresie międzywojennym usunięto pięciogłowie i ostrosłupowe dachy z cebulastymi hełmami nad gankami. Planowano również przebudowę świątyni mającą nadać jej formę modernizującej trójnawowej bazyliki, co nie zostało jednak zrealizowane⁴³.

3. Wnioski, stan badań i dyskusja

Łączenie cerkwi z maneżami to niezwykle zjawisko zaistniałe w rosyjskiej architekturze XIX wieku. Za twórcę modelu można uznać Wasilija Stasowa, autora projektów cerkwi-maneży z osad wojskowych pod Nowogrodem Wielkim⁴⁴. Autorowi udało się wyróżnić dwa rodzaje układów funkcjonalno-przestrzennych: poprzeczny z cerkwią na krótszej osi ujeżdżalni i podłużny z częścią sakralną na osi głównej.

Projekty Stasowa wysuwały cerkiew na pierwszy plan. Kolejne realizacje, coraz bardziej czysto funkcjonalne i oszczędne, pomniejszały jej wagę w kompozycji, sprowadzając ją do formy przypominającej bardziej przybudówkę do ujeżdżalni. Na tym tle łódzki projekt Franciszka Chelmińskiego wydaje

42 V. Wiernicka, dz. cyt., s. 78-83, P. Waingertner, dz. cyt. s. 188-191.

43 M. Budziarek, Świątynie Łodzi, Łódź 2005, s. 25.

44 Świadczy o tym również fakt, że tak doświadczony architekt rozwiązywał ten problem ponad rok; za: В. Пилявский, dz. cyt., s. 129.

się wyjątkowy. Nadanie bogatego detalu architektonicznego, podwyższenie środkowej nawy naosu i zwieńczenie jej pięciogłowie oraz oflankowanie frontowej „sakralnej” elewacji wysuniętymi gankami z dachami namiotowymi zwieńczonymi cebulastymi hełmami bez wątpienia podkreśliło i wyróżniło cerkiew na tle maneżu, jednocześnie nadając całości budowli monumentalnego charakteru.

P. Cynalewska-Kuczma opisuje łódzką cerkiew wojskową jako wzniesioną według modelu cerkwi typu wojskowego, choć nieco odmiennie ukształtowaną, jednocześnie wskazuje również, że najpełniejszą odmianą typu cerkwi wojskowej była forma bazylikowa⁴⁵. Na tej podstawie P. Zubowski, a za nim V. Wiernicka przedstawiają ją jako: „dość wierną realizację modelowej cerkwi garnizonowej (...)”, chociaż odbiegającą od przepisów dotyczących cerkwi garnizonowych, zgodnie z którymi – cytując P. Cynalewską-Kuczmę – „część ołtarzową winna wieńczyć duża kopuła otoczona mniejszymi kopułkami, a zachodnią powinna zamykać wysoka wieża”⁴⁶. Niestety nie można zgodzić się z tymi stwierdzeniami.

Po pierwsze cerkiew św. Aleksego w Łodzi nie była oparta na typie cerkwi wojskowej, bo nie mogła być. Jak wskazano w części pierwszej niniejszych rozważań pomysł stworzenia projektu typowego zrodził się w 1900 roku, a został zatwierdzony w 1901, zatem przynajmniej pięć lat po wybudowaniu łódzkiej świątyni. Błąd ten może wynikać z podobieństwa obu projektów – oba mają podłużny rzut i są wzorowane na tych samych motywach stylu moskiewsko-jarosławskiego oraz na interpretacji stwierdzenia K. Stefańskiego „wzorzec, na którym miał się oprzeć projektant, został w dokumentach wskazany wprost – były nim cerkwie garnizonowe wznoszone na obszarze petersburskiego okręgu wojskowego, przypuszczać należy, że według projektu typowego”⁴⁷. Stwierdzenie to jednak doprecyzowuje: „Zaskakującym rozwiązaniem było połączenie funkcji sakralnej budynku z rolą sali ćwiczeń i ujeżdżalni koni (maneżu). Chełmiński wykorzystał w tym wypadku rozwiązania stosowane w cerkwiach petersburskiego okręgu wojskowego”⁴⁸. Odnosił się zatem nie do projektu typowego Wierzbickiego, a po prostu do pomysłu łączenia ujeżdżalni z cerkwią.

Po drugie używana nomenklatura dotycząca części łódzkiej świątyni jest nieprecyzyjna i wprowadzająca w błąd. Stosowana nazwa część ołtarzowa, czy prezbiterium, sugeruje, że dotyczy sanktuarium - świętego świętych - pomieszczenia za ikonostasem, gdzie znajdował się ołtarz-tron. Miejsce, w którym obecnie stoi ołtarz katolicki, było naosem-nawą, zaś ujeżdżalnia⁴⁹ jedynie jej przedłużeniem otwieranym w trakcie nabożeństw z większą liczbą wiernych. Stąd też sformułowania, że pięciogłowie umieszczono nad częścią ołtarzową są nie

45 P. Cynalewska-Kuczma, dz. cyt., s. 101-102.

46 P. Zubowski, *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939)*, Białystok 2014, s. 24; V. Wiernicka, dz. cyt., s. 80.

47 K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta: 1821-1914*, Łódź 1995, s. 111.

48 tenże, dz. cyt. 2013, s. 283.

49 Pełniącą obecnie funkcje nawy.

do końca poprawne i mogą wprowadzać w błąd, co do lokalizacji sanktuarium. Projekt Chełmińskiego był zgodny z tradycją, zgodnie z którą największa kopuła, czy pięciogłowie znajdowało się nad naosem, w przestrzeni tuż przed ikonostasem. To projekt Wierzbickiego, a za nim i Prozorowa był odejściem od tej reguły. Również strony świata nie miały żadnego znaczenia, to sanktuarium powinno być od wschodu, a nie kopuła⁵⁰.

Po trzecie należy odnieść się do poruszanej przez P. Zubrzyckiego kwestii pominięcia wieży, występującej w innych obiektach w stylu moskiewsko-jarosławskim. Analizując pozostałe przykłady cerkwi przy maneżach również jej nie znajdziemy. W teologii prawosławnej ma ona ważne teologiczne znaczenie i jeśli występowała, była nierozdzieloną częścią trójdzielnej świątyni jako modelu społeczności Kościoła: sanktuarium – kapłanów, naosu – Ludu Bożego i wieży z narteksem – pokutujących⁵¹. Umieszczenie jej po przeciwnej stronie ujeżdżalni skutkowałoby włączeniem maneżu na stałe do świątyni, zatem odbywające się w nim ćwiczenia byłyby profanacją. Umieszczenie wieży skutkowałoby również zmniejszeniem przestrzeni do ćwiczeń a także zaburzyłoby kompozycję wskazującą, która część budynku jest ważniejsza.

Na koniec warto odnieść się do problemu adaptacji cerkwi na kościół. Wśród badaczy nie ma wątpliwości, że budynek został wyremontowany i przystosowany do zachodnich wymogów liturgicznych w 1919 roku, co potwierdzają doniesienia prasowe informujące o ponownym otwarciu i wyświęceniu kościoła 23 listopada⁵². Natomiast nie ma pewności, co do daty rozebrania pięciogłowi i cebulastych hełmów. W tym zakresie przegląd literatury przeprowadził P. Zubrzycki przedstawiając cztery pojawiające się możliwości: w 1919 roku, w 1945 za K. Stefańskim⁵³, w okresie międzywojennym również za K. Stefańskim⁵⁴ oraz w 1933 roku za M. Sidorem⁵⁵; wskazał jednak, że w pracach tych żaden z autorów nie wskazał źródła tych informacji⁵⁶. Przegląd P. Zubrzyckiego należy uzupełnić o wzmiankę prasową z 30 lipca 1933 roku umieszczoną w dodatku niedzielным do „Kurjera Łódzkiego” – „Łódź w Ilustracji”⁵⁷ wraz ze zdjęciem z rozbiórki, która może stanowić potwierdzenie wersji M. Siodora.

Na tej podstawie historia budowy świątyni wyglądała by następująco: w 1894 roku zawiązany zostaje komitet budowy cerkwi wojskowej w Łodzi,

50 Zresztą do orientacji świątyń wojskowych względem stron świata przywiązywano mniejszą wagę.

51 J. Uścińowicz, *Symbol. Archetyp. Struktura. Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Białystok 1997, s. 171-172.

52 M.in. „Rozwój” 1919, Nr 315 (23 listopada 1919), s. 5.

53 K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, z. 2, s. 160.

54 Tenże, dz. cyt. 1995, s. 111.

55 M. Sidor, *Święci Newski, Olga i Aleksy: Kościół prawosławny w Łodzi*, [w:] „Kronika Miasta Łodzi” 2006, [z.] 2, s. 170.

56 P. Zubowski, dz. cyt., s. 46-47.

57 „Łódź w Ilustracji”, 1933, R. IX, Nr 31, s. 6, [online] dostępne w: <https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/165/edition/106/content?ref=desc> dostęp:2021-03-16)

w 1896 roku budowa zostaje ukończona i cerkiew zostaje wyświęcona, jednak prace wykończeniowe trwają jeszcze do 1903 roku; latach 1912-15 przeprowadzono remont, wymieniając pokrycie dachowe, rozprowadzając instalację elektryczną i przeprowadzając prace malarskie; w 1919 roku świątynię uporządkowano i dostosowano do potrzeb liturgii zachodniej; w kolejnych latach planowano przebudowę świątyni mającą na celu jej derusyfikację, czego dowodem jest notka prasowa ze zdjęciem makiety projektu przebudowy (bez wskazania autora), opublikowana 24 listopada 1929 roku w dodatku niedzielny do „Kurjera Łódzkiego”; projekt ten nie został jednak zrealizowany, ograniczono się jedynie do zdjęcia cebulastych hełmów prawdopodobnie w 1933 roku; w czasie II wojny światowej budynek znów pełnił funkcję ujeżdźalni, zaś w 1945 roku przeprowadzono kolejny remont i ponownie umieszczono w nim kościół garnizonowy; ostatnie prace konserwatorskie miały miejsce w 2015 roku, kiedy wymieniono dach i w 2017 roku, kiedy zaizolowano fundamenty i wymieniono posadzkę⁵⁸.

Zakończenie

Niniejsze praca jest próbą zidentyfikowania dawnej cerkwi św. Aleksego w Łodzi na tle pozostałej wojskowej architektury cerkiewnej nie tylko z terenów Królestwa Kongresowego ale i całego Imperium Romanowów. Pozwoliło to autorowi uzyskać pełniejszy obraz i skorygować błędne założenia, jakie pojawiły się w literaturze przedmiotu. Ponadto przy okazji zbierania materiałów do niniejszej publikacji autor opracował nieopublikowane w niniejszej pracy zestawienie obiektów łączących ze sobą funkcje maneża ze świątynią, które będzie przyczynkiem do późniejszego pogłębienia badań, analiz i porównań pomiędzy poszczególnymi przykładami.

Bibliografia

Budziarek M., *Świątynie Łodzi*, Wydawnictwo Piątek Trzynastego, Łódź 2005.

Цитович Г. А., *Храмы армии и флота, Типо-литография б. А. П. Нагорова, Пятигорск 1913* [w:] *Храмы России* [online], dostępne w: <http://www.temple.ru/library.php?ID=160> (dostęp: 2021-01-04).

Cynalewska-Kuczma P., *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.

Демина В., *Наследие. Храмы ямбургской земли*, Кингисепп 2013, [online], dostępne w: http://libr-kingisepp.narod.ru/hram/2013_cerkvi_rajona_pechatat_sbornik.pdf (dostęp: 2021-02-27).

Котков В., *Полковой священник - главный организатор духовного, нравственного и патриотического воспитания военнослужащих русской армии* [w:] „Журнал

58 P. Waingertner, dz. cyt. s. 189-196; P. Zubowski, dz. cyt., s. 46-47; „Łódź w Ilustracji”, 1929, R. VI, Nr 48., s. 6, [online] dostępne w: <https://bcu1.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/157/edition/102/content?ref=desc> (dostęp: 2021-03-16); *Parafia Wojskowa św. Jerzego w Łodzi, Foto-kronika*, [online] dostępne w: <http://parafiawojkowa.pl/index.php/foto-kronika> (dostęp: 2021-03-16)

московской патриархии” 1999, No 8, s. 70-80, [online] dostępne w: <http://www.voskres.ru/army/church/kotkov.htm> (dostęp: 2021-02-27).

Пилявский В., *Новгородские (Историко-архитектурный очерк)*, [w:] *Новгородский исторический сборник*, t. 9, Nowogród 1959, s. 119-134, [online] dostępne w: <http://www.russiancity.ru/hbooks/h025.htm> (dostęp: 2021-02-27).

Sidor M., *Święci Newski, Olga i Aleksey: Kościół prawosławny w Łodzi*, w: „Kronika Miasta Łodzi” 2006, [z.] 2, s. 165-172.

Sokoł K., Sosna A., *Cerkwie w centralnej Polsce 1815-1915*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2011.

Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, z. 2, s. 141-171.

Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta: 1821–1914*, Łódź 1995.

Stefański K., *Sankt Petersburg – Łódź – Moskwa: o wzajemnych relacjach architektonicznych na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] „Sztuka Europy Wschodniej” 2013, T. 1 s. 279-291, [online] dostępne w: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Sztuka_Europy_Wschodniej_B_Art_of_Eastern_Europe/Sztuka_Europy_Wschodniej_B_Art_of_Eastern_Europe-r2013-t1/Sztuka_Europy_Wschodniej_B_Art_of_Eastern_Europe-r2013-t1-s279-291/Sztuka_Europy_Wschodniej_B_Art_of_Eastern_Europe-r2013-t1-s279-291.pdf (dostęp: 2021-01-04).

Uścińowicz J., *Symbol. Archetyp. Struktura. Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1997.

Вилейко С., *Архитектура и внутреннее убранство православных воинских храмов*, [w:] Вилейко С. (red.) *Международные Кирилло-Медфодиевские чтения, посвященные Дням Славянской культуры и письменности*, Минск, 21-24 мая 2009 г., Mińsk 2010, s. 70-79, [online] dostępne w: <https://elib.grsu.by/doc/2701> (dostęp: 2021-02-27).

Waingertner P., *Kościół garnizonowy św. Jerzego i Zesłania Ducha Świętego*, [w:] *Budownictwo wojskowe w Łodzi*, (red) Jarno W., Waingertner P., Łódź 2016, s. 187-203.

Wiernicka V., *Prawosławni w Łodzi*, Wydawnictwo Księży Młyn, Łódź 2015.

Zubowski P., *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939)*, Stowarzyszenie Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, Białystok 2014, [online] dostępne w: https://www.academia.edu/40086575/Cerkwie_prawos%C5%82awne_%C5%81odzi_i_regionu_%C5%82%C3%B3dzkiego_w_dwudziestoleciu_mi%C4%99dzywojennym_1918_1939 (dostęp: 25.02.2021).

Желобовский А. А., *Столетие военного министерства 1802-1902*, Т. XIII *Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк*, Типография Поставщиков Двора Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, С.-Петербург 1902, [online] dostępne w: <https://runivers.ru/upload/iblock/a5d/T13.1.pdf> (dostęp: 2021-02-27).

[-], Кронштадт. *Церковь Владимира равноапостольного при сухопутном манеже*, 2015, [online] dostępne w: <https://sobory.ru/article/?object=35788> (dostęp: 25.02.2021).

[-], *Освящение церкви в манеже порта имп. Александра III в 1907 году*, 2017, [online] dostępne w: <https://port-alexandra3.livejournal.com/39682.html> (dostęp: 25.02.2021).

[-], *Морской манеж с церковью Николая Чудотворца*, 2019, [online] dostępne w: <https://www.citywalls.ru/house30043.html> (dostęp: 25.02.2021).

[-], *Войсковая церковь во имя Святителя Николая Чудотворца*, b.r., [online] dostępne w: <http://pleskov60.ru/cerkov-voyskovaya-nicolaya-chudotvorts.html> (dostęp: 25.02.2021).

Church-riding hall. Garrison church in Lodz against the background of Orthodox military churches of the Russian Empire

Summary

The aim of this paper is to discuss the architecture of the garrison church in Lodz - originally a military orthodox church - and to compare it to other Orthodox military churches of the Russian Empire. The paper is the result of own observations of the Lodz garrison church and studies of archival materials, sources and both Polish and Russian literature available to the author.

key words: *orthodox church, Manege, military architecture*